

प्रकरण - १

‘आत्मचरित्र : वाङ्मयप्रकार चिकित्सा’

प्रकरण - १

‘आत्मचरित्र : वाङ्मयप्रकार चिकित्सा’

प्रस्तुत अभ्यासात आत्मचरित्रातील स्त्रीरूपे पाहावयाची असल्याने प्रथम आत्मचरित्र ही संकल्पना स्पष्ट करावी लागेल. त्या दृष्टीने आत्मचरित्राच्या व्याख्या, शब्दकोशात दिलेले काही अर्थ पाहू.

“आपल्या जीवनविषयक अनुभवांचे व तदनुषंगाने आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचे लेखकाने लेखनरूपाने घडविलेले दर्शन म्हणजे आत्मचरित्र होय.”^१

या व्याख्येत रा. ग. जाधव यांनी जीवनविषयक अनुभव आणि हे अनुभव सांगत असताना अपरिहार्यपणे स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाचे दर्शन घडवणे या दोन गोष्टींना महत्त्व दिले आहे. पुढे ते म्हणतात की, इतर लेखनप्रकारांनी उदाहरणार्थ खाजगी पत्रव्यवहार, मुलाखती, दैनंदिनी, स्मृतिचित्रे, रोजनामे, संस्मरणिका असे दर्शन घडवता येते.

“स्वतःच्या जीवनाचे दूरस्थपणे सिंहावलोकन वृत्तीने केलेले अवलोकन आणि त्याविषयीचे प्रांजळ निवेदन म्हणजे आत्मचरित्र”^२ धनुर्धारी यांना केवळ अनुभवांच्या आधारे व्यक्तिदर्शन अपेक्षित नसून जीवनाचे सिंहावलोकन करणे आवश्यक वाटते.

इंग्रजी शब्दकोशात आत्मचरित्राचे अर्थ पुढीलप्रमाणे दिले आहेत.

"A personal account of one's own life esp. for publication. This as a process or literary form."^३ या अर्थात साहित्यिक गुण अपेक्षित आहेत.

"One's one biography told by oneself; the story of one's life written by himself."^४

"A history of a person's life written or told by that person."^५

"Autobiography is the narration of a man's life by himself. It should contain a greater guarantee of truth than any other form of biography."^६ यात आत्मचरित्राकडून सत्याची अपेक्षा केली आहे.

"Autobiography is a biography written by the subject about himself or herself. It is to be distinguished from the memoir, in which the emphasis that the other has known or witnessed, and also from the private diary or journal, which is a day-today record of the events in a person's life written for personal use and pleasure, with little or no thought of publication."^७ यात आत्मचरित्रलेखनास आवश्यक साधनांचा उल्लेख केला आहे.

"Autobiography, as the suggestive nomenclature of southey implies, is the biography of a person written by himself. Its motivations are various."^८

असे म्हणून यात पुढील प्रेरणा सांगितल्या आहेत.

- 1) Self - scrutiny for self edification.
- 2) Self - justification.
- 3) A nostalgic desire to linger over enchanting memories.
- 4) Belief that one's experience may be helpful to others.
- 5) An earnest attempt to orient self amid of a world of confusion.
- 6) The urge for artistic expression; or the purely commercial desire to capitalize on fame or position.

शब्दकोशात दिलेले अर्थ आणि व्याख्या आपण पाहिल्या त्यातून आत्मचरित्राची काही वैशिष्ट्ये आपल्यासमोर येतात. पण आत्मचरित्र म्हणजे स्वतःच्या जीवनाविषयी सांगणे एवढीच अपेक्षा त्यात नाही.

आत्मचरित्राकडे पाहता असताना केवळ आपल्या जीवनविषयक अनुभवांचे, स्वतःचे व्यक्तिमत्वदर्शन होईल असे चित्रण घडवणे एवढाच हेतू असतो असे म्हणता येत नाही. डॉ. अंजली सोमण “आत्मचरित्राची बांधिलकी मात्र ऐतिहासिक सत्याशी असावी लागते.” असे म्हणतात. त्याचबरोबर आत्मचरित्रात वाङ्मयीन गुण व वाङ्मयीन सौंदर्य यांचीही अपेक्षा करतात.^{१०} याचे आणखी विश्लेषण करताना त्या आणखी पुढीलप्रमाणे अपेक्षा व्यक्त करतात.

“मूल्यगर्भदृष्टीने घेतलेला आत्मशोध ही आत्मचरित्राची पायाभूत गरज असते. याखेरीज सत्यकथनाशी बांधिलकी राखणे, वर्तमानकाळाच्या परिमितीतून भूतकाळाची मांडणी करणे, स्वतः बरोबर परिचितांचे आणि सामाजिक वातावरणाचे चित्रण करणे, तपशीलाबाबत निवडीचे तत्त्व स्वीकारणे हे आत्मचरित्राच्या संकेतव्यूहातील महत्त्वाचे घटक आहेत. अन्य वाङ्मयप्रकारांप्रमाणेच आत्मचरित्रातही लेखकाचा जीवनविषयक दृष्टिकोन हे त्याच्या लेखनाला एकात्म आकार प्राप्त करून देणारे संघटक सूत्र असते.”^{११}

“आत्मचरित्रकारांच्या बालपणापासून उत्तरायुष्यापर्यंतचा घटनाक्रमांचा सुसंगत आणि सुस्पष्ट आढावा आत्मचरित्रात असावा, मनोभूमिका घडवणारे आणि जीवनजाणिवा बदलवणारे प्रसंग आत्मचरित्रासाठी निवडून बाकीचा फाफटपसारा टाळलेला असावा, आत्मचरित्रातील प्रसंगातून आत्मचरित्रकाराचा जीवनाकडे बघण्याचा दृष्टीकोन स्पष्ट व्हावा, आपल्या भोवतीच्या व्यक्ती आणि सामाजिक संदर्भ आत्मचरित्रकाराने रंगवावेत पण निवेदनाचा रोख मात्र आत्मशोधाकडे असावा, अशा अपेक्षा चांगल्या आत्मचरित्रकाराकडून केल्या जातात.”^{१२}

व. दि. कुलकर्णी आत्मचरित्राला नवनिर्मिती मानतात. याचे स्पष्टीकरण करताना ते म्हणतात, “आत्मचरित्र हा एक आत्मशोध आहे. आयुष्याच्या तपशीलाचा तो ढिगारा नाही. प्रत्यक्षाची केवळ

नोंद नाही. मनानं केलेला तो उलट प्रवास नाही. आयुष्यातील प्रत्येक प्रसंग आणि घटना यांचा अर्थ ओळखून, त्यातून एकात्म आशयाची अनुभूती येते. तिची सौंदर्यरूप मनात भरणं आणि त्यांना पुन्हा एक स्वतःचाच नवा घाट लाभणं या क्रिया घडविल्याविणा आत्मचरित्र सिद्ध होतच नाही. यादृष्टीनं आत्मचरित्र ही पुनर्निर्मिती नसून एक प्रकारची नवनिर्मितीच असते. स्वतःचाच तो एक नवा शोध असतो. नवदर्शन असतं.”^{३३} डॉ. विलास खोले म्हणतात, “हव्या त्या प्रकारचे हव्या त्या शैलीचे लेखन सामावून घेऊ शकेल अशी एक चौकट आत्मचरित्र पुरवते”^{३४} म्हणजे विलास खोले आत्मचरित्राच्या मुक्त शैलीला मान्यता देतात. “आत्मचरित्र हे एकीकडे उत्स्फूर्त व दुसरीकडे प्रदीर्घ चिंतनातून घडणारी निर्मिती असते.”^{३५} असेही ते म्हणतात.

तर आत्मचरित्राच्या लेखनातील अवघडपणाविषयी बांदिवडेकर म्हणतात.

“वरवर पाहता फार सोपा आणि सुलभ वाटणारा पण अंतर्दामी अतिशय अवघड आणि गुंतागुंतीचा असणारा असा साहित्यप्रकार म्हणजे आत्मचरित्र. कारण उत्तम आत्मचरित्र लिहिणे असेल तर प्रथम मी कोण आहे? या गहनतम प्रश्नाचे उत्तर मिळणे फार आवश्यक असते. हे दोन किनारे जर ठामपणे गवसले तरच आत्मशोध आणि आत्मबोधाचा प्रवाह खळाळू शकतो. पुष्कळदा केवळ योगायोगाने मिळालेल्या एखाद्या यशाला कर्तृत्व म्हणून समजण्याची गफलत होते आणि अकर्तृत्वामुळे मिळालेल्या यशाचे खापर परिस्थितीवर किंवा आप्त जनांवर फोडण्यात येत असते.”^{३६}

द. न. गोखले आत्मचरित्राचा विचार वाचकाच्या सर्वांगीण मनोविकासासाठी करतात, ते म्हणतात, “मला वाटते, वाचकाच्या सर्वांगीण मनोविकासाची अट पुरी करायची तर अत्युत्कृष्ट आत्मचरित्राने नुसत्या मनोवगाहनावर, व्यक्तीरेखनावर, चित्रणचातुर्यावर, चित्रणाच्या नितळ प्रामाणिकपणावर किंवा इतर बाह्य गोष्टींवर समाधान मानून चालणार नाही. जे चित्रित व्हायचे ते चरित्रही थोर हवे. थोर म्हणजे नैतिकदृष्ट्या अनुकरणीय नव्हे, तर आपल्या विस्ताराने खोलीने, जटिलतेने, सूक्ष्मतेने, विविधतेने, नी उंचीने वाचकाच्या व्यक्तित्वाला सर्वांगांनी हलवणारे, चौफेर चैतन्य देणारे, दशदिशांनी धुमारे फोडणारे!”^{३७}

आत्मचरित्र या वाङ्मयप्रकाराविषयी तज्ञांची वरीलप्रमाणे मते लक्षात घेतल्यास त्यातून व्यक्त होणाऱ्या अपेक्षा साधारण पुढीलप्रमाणे दिसून येतात.

- १) स्वतःचे जीवनविषयक अनुभव त्यात असावेत.
- २) स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाचे दर्शन त्यातून व्हावे.
- ३) आयुष्यातील घटनाप्रसंगांची निवड केलेली असावी.
- ४) घटनाक्रमाचा सुसंगत आणि सुस्पष्ट आढावा त्यात असावा.
- ५) सामाजिक संदर्भ असावेत.
- ६) याबरोबर स्वतःचा मूल्यगर्भ आत्मशोध असावा.
- ७) नवनिर्मिती असावी.

८) परिचित व्यक्तींचे चित्रण त्यात अपेक्षित आहे.

९) लेखनाच्या विशिष्ट चौकटीची अपेक्षा नाही.

१०) वाचकाच्या व्यक्तित्वाला आत्मचरित्राने समृद्ध करावे.

आत्मचरित्रलेखनाविषयी या अपेक्षा पाहिल्या असता त्या सर्व पूर्ण होतील. असे आत्मचरित्र लिहिले जाणे दुर्मिळ असले तरी जास्तीत जास्त अपेक्षा पूर्ण करणारे आत्मचरित्र 'चांगले आत्मचरित्र' असे म्हणता येईल.

आत्मचरित्र आणि इतर जवळचे वाङ्मयप्रकार

आत्मचरित्राप्रमाणेच इतर काही आत्मचरित्रपर वाङ्मयप्रकार दिसून येतात.

संस्मरणिका आणि स्मृतिचित्रे : -

संस्मरणिका आणि स्मृतिचित्रे हे वाङ्मयप्रकार आत्मचरित्राच्या बरेच जवळ जातात. तरी "संस्मरणिकेत लेखकाचा भर बहुधा इतर व्यक्तींवर व त्यांच्या अनुभवांवर असतो." "आत्मचरित्रात स्वतःबरोबर इतर व्यक्ती येणे अपरिहार्य असले तरी लेखकाचा मुख्य रोख स्वतःवरच असतो.

स्मृतिचित्रांमध्येही लेखकाने स्वतःच्या आयुष्यातील निवडक घटना प्रसंगांची मांडणी केलेली असते. तरी संपूर्ण जीवनाचा आढावा घेणे त्यात शक्य नसते.

दैनंदिनी : -

दैनंदिनी हा वाङ्मयप्रकारही आत्मचरित्राच्या जवळ जाणारा आहे. शैलजा करंदीकर यांनी दैनंदिन्यांचे दोन प्रकार मानले आहेत. १) घटनाप्रधान वस्तुनिष्ठ दैनंदिनी. यात घटनांच्या त्याच दिवशी केलेल्या सलग व संक्षिप्त नोंदी आढळतात. २) या प्रकारच्या दैनंदिन्यात वैयक्तिक भूतींच्या सादप्रतिसादावर लक्ष केंद्रित केलेले असते. आणि त्यात भावभावना, कल्पनातरंग, चिंतनमनन, विचार विकार, यांचा सजीव व बोलका आलेख शब्दरूपात साकार केलेला असतो. त्यानुसार दुसऱ्या दैनंदिन्या - वैयक्तिक अनुभूतीना सादप्रतिसाद देणाऱ्या दैनंदिन्या आत्मचरित्राच्याजवळ जातात."

प्रा. गो. म. कुलकर्णी म्हणतात, "दैनंदिनी, पत्रे, संस्मरणिका, प्रवासवर्णने, लघुनिबंध इत्यादिसारखे लेखनप्रकारही आत्माविष्कारयुक्तच असतात. पण त्यातील आत्माविष्कार आत्मचरित्राइतका पैस, मोकळा नसतो."

प्रा. गं. ब. ग्रामोपाध्ये म्हणतात, "आठवणी, दैनंदिनी, कैफियती, पत्रे या प्रकारचे लेखन आत्मचरित्रात्मक खरे, पण आत्मचरित्र नव्हे. पण आत्मचरित्रलेखनाला उपकारक वा साधनभूत होणारे मात्र असते. या साऱ्या लेखनात आपल्या परीने वेगळेपणा असला तरी त्यात लेखकाचा 'मी' अजिबात न सुटणे हा त्यांचा समानधर्मही असतो."

आत्मचरित्र, संस्मरण व आठवणी यातील फरक सांगताना डॉ. अंजली सोमण म्हणतात, “आत्मचरित्राचा भर आत्मशोधाने भर असतो. आत्मशोधाला सहाय्यक ठरणारे तपशीलच आत्मचरित्रात येणे आवश्यक असते. संस्मरणात आपल्या परिचयातील व्यक्ती व सार्वजनिक जीवनातील महत्त्वाचे प्रसंग रंगवण्यावर भर असतो. ‘आठवणी’ मधून आठवणीकाराचे व्यक्तिमत्त्व काही प्रमाणात जाणवत असले तरी ‘आत्मशोध’ हे आठवणीचे लक्ष्य नसते. संस्मरणाच्या तुलनेने आठवणींना भावनिक आवाहन अधिक असते. कारण माणसामाणसांमधील संबंधांना ‘आठवणी’ उजाळा देत असतात.”^{२२}

शेवटी आत्मचरित्र हा लेखनप्रकार, वाङ्मयप्रकार म्हणजे पुनर्निर्मिती नसून नवनिर्मिती असते. ती साधण्यासाठी आत्मचरित्रकाराला कलावंताप्रमाणे स्वतःच्या जीवनाकडे अलिप्ततेने पाहून प्रत्यक्ष जीवनाचा तोल न सुटू देण्याची कसरत करावी लागते.

आत्मचरित्राची पूर्वीस्थिती :-

मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासात पाहिले तर इसवी सन १९२० पर्यंतच्या काळात असे दिसून येते की स्वतःविषयी फारसे लेखन झालेले नाही. बखरीच्या निमित्ताने चरित्रात्मक लेखन मोठ्या प्रमाणात झाले असले तरी आत्मचरित्रात्मक लेखनाची सलग परंपरा दिसून येत नाही. याची चिकित्सा करताना गो. म. कुलकर्णी म्हणतात, “पूर्वी व्यक्तिमत्त्वाच्या आविष्कारापेक्षा त्याचा संकोचच शिष्टमान्यता पावलेला होता. मनमोकळ्या विचारविनिमयापेक्षा मुकाट आज्ञापालन आणि वैचित्र्यापेक्षा साचेबंदपणा हेच आपल्या संस्कृतीचे अंग.”^{२३}

ब्रिटीश अंमल सुरू झाल्यानंतर मात्र आत्मसमर्थनात्मक लेखनास सुरुवात झालेली दिसते. इसवी सन १८ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात वृत्तपत्रांची निर्मिती झाली. अनेक नव्या संस्था, पक्ष स्थापन झाले. त्यातून आपली भूमिका मांडण्यासाठी लेखन केले गेले. यातून आत्मसमर्थन, आत्मनिष्ठ जिवाळा लेखनात येऊ लागला.

इसवी सन १९२० नंतर मराठीतील वाङ्मयालाही कलाटणी मिळाली. ‘स्व’ चे दर्शन, मनातील विचार, चिंतन ज्यात व्यक्त करता येतील असा लघुनिबंधासारखा वाङ्मयप्रकार या काळात लोकप्रिय झाला. त्यातून आत्मनिवेदन होऊ लागले. त्यात अनौपचारिक शैलीला प्राधान्य मिळाले. साध्यासुध्या घटनांना व्यक्तिदर्शनात महत्त्वाचे स्थान असते. याचा प्रत्यय आला. ज्यात ‘स्व’ डोकावतो, असे मुलाखती, व्यक्तिदर्शने, शब्दचित्रे यासारखे वाङ्मयप्रकार रूढ झाले. यामुळे आत्मचरित्र लिहिण्यामागचा संकोच नाहीसा झाला. किंबहुना इसवी सन १९२० ते १९५० या काळातील आत्मचरित्रांकडे पाहिल्यास आपले विचार मांडणे, स्वतःच्या भूमिकेचे मंडन करणे, आत्मसमर्थन करणे हेच हेतू प्रामुख्याने दिसतात. हा व्यक्तिनिष्ठ वाङ्मयप्रकार आहे. त्यामुळे आशय, अभिव्यक्ती, जीवनातील वेगवेगळे प्रसंग निवडणे या बाबतीत लवचिकता आली. उलट त्यामुळे त्या आत्मचरित्राचे वेगळेपण उठून दिसणारे होते. विशिष्ट तंत्राची आवश्यकता या वाङ्मयप्रकारासाठी नव्हती. त्यामुळेही अनेकांनी आपल्या आयुष्याच्या

उतरणीला आत्मचरित्र लिहिल्याचे दिसून येते. आत्मचरित्र लिहिणाऱ्यात विविध क्षेत्रातील व्यक्ती दिसून येतात. पण बहुतेकांनी आत्मचरित्रात निवेदनात्मक पद्धतीने वंशावळ, जन्म, बालपण, शिक्षण, शिक्षणानंतर केलेले कार्य यांचा आढावा घेतला आहे. म्हणजे अंतरिक व्यक्तिमत्त्वापेक्षा बाह्य व्यावहारिक घडामोडींचा आढावा घेतला आहे.

सद्यःस्थिती :-

स्वातंत्र्योत्तर काळात समाजाच्या विविध भागांमधील परिवर्तनास अधिकच वेग आला. मुलाखती, व्यक्तिदर्शने यासारख्या वाङ्मयप्रकारांमुळे स्वतःविषयी लिहिण्याचा संकोच नाहीसा झाला. स्वतःच्या कार्याव्यतिरिक्त घरातील इतर व्यक्तींचेही चित्रण आत्मचरित्रात जास्त प्रमाणात घेऊ लागल्याचे दिसते. आपल्या वर्तनामागील मीमांसा करण्यामागील संकोच नाहीसा झाला. किंबहुना मानवी मनातील अर्धजागृत स्तराचे चित्रण करणे योग्य समजले जाऊ लागले. याला कारण म्हणजे फ्रॉईडच्या विचारांचा प्रभाव पडू लागला.

स्वातंत्र्य लढ्यात भाग घेण्याऱ्या व्यक्ती, कार्यकर्ते, समाजसुधारक, पत्रकार यांनी आपण केलेल्या कार्याचे महत्त्व, त्यात येणाऱ्याअडचणी, त्यावरील उपाय या रूपात आत्मचरित्र लिहिले. जेणेकरून नवीन पिढीतील तरुणांना त्यांचे कार्य माहीत होऊन एक मळवाट निर्माण होईल. यात काही सामान्य कार्यकर्त्यांचाही समावेश होता. तसेच काही स्वातंत्र्य लढ्यात प्रत्यक्ष भाग घेणारे सैनिक होते. इसवी सन १९७० नंतरच्या काळात आत्मचरित्र लिहिणाऱ्यांमध्ये सामान्यच नव्हे तर अतिसामान्यांचाही समावेश असल्याचे दिसते. काही आत्मचरित्रातून आपण जगलेल्या बीभत्स जीवनाचेही चित्रण केले.

केवळ आपली वंशावळ देणे, जन्म, शिक्षण, विशिष्ट क्षेत्रात जाण्यासाठी किंवा गेल्यावर तेथे केलेली धडपड यासारख्या घटनांचे तटस्थपणे निवेदन करणे यापेक्षा आत्मचरित्रात निवडक घटनांचाच स्थान मिळाले. जन्मापासून आत्मचरित्रास सुरुवात केली असे न होता आपला बुद्धिविकास कसा झाला हे सांगण्याचा प्रयत्न काही अपवादात्मक आत्मचरित्रात का होईना झालेला दिसतो. उदाहरणार्थ, ग. य. चिटणीस यांचे 'भाइया आठवणी'. त्यामुळे केलेल्या कार्याचा तपशील देणे किंवा आढावा घेणे असे आत्मचरित्राचे स्वरूप ठेवण्यापेक्षा त्या घटनांसंबंधी काही विचारमंथन करण्यास लेखकांनी सुरुवात केली. उदाहरणार्थ हरिभाऊ मोटे यांचे 'एक सर्वमंगल क्षिप्रा', बेडेकर विश्राम यांचे 'एक झाड आणि दोन पक्षी' यामुळे मागे वळून आयुष्याचे अवलोकन करताना घडलेल्या घटनांचे केवळ निवेदन न करता त्या घटनांच्या संदर्भात काही चिकित्सा होऊ लागली. तटस्थपणे स्वतःकडे पाहून तपशीलात न अडकता जीवनाचे सम्यक रूप पहाण्याचा प्रयत्न होऊ लागला.

काही वेळा संपूर्ण आयुष्याऐवजी एखादी घटना ठराविक कालखंड घेऊन त्या संदर्भात विचारमंथन केलेले दिसते. त्यामुळे त्या घटनेलाही योग्य तो न्याय मिळू शकतो. उदाहरणार्थ प्रभाकर उध्वरिषे यांचे "हरवलेले दिवस", अरुण लिमये यांचे "लाखमोलाचा जीव" कमलाकर सारंग यांचे "बाईडरचे

दिवस”, गोपाळ गोडसे यांचे “गांधीहत्या आणि मी” यशवंत पाठक यांचे “अंगणातले आभाळ”.

श्री. के. क्षीरसागर म्हणतात, “आत्मचरित्रासंबंधी आणखी एक गोष्ट सांगण्यासारखी आहे. हा प्रकार वार्धक्यातच हाताळण्याला अधिक सोयीचा आहे! कारण कमी शरीरबळात वाचनीय करता येण्यासारखा हाच प्रकार आहे. मात्र बरीच दुनिया पाहिल्यावर, बरीच सुखदुःखे भोगल्यावर, तो हाती घ्यायला हवा !”^{२४} या विचारसरणीनुसार आत्मचरित्र लिहायचे म्हणजे साठीनंतर फुरसतीच्या क्षणी ही कल्पनाही नंतरच्या काळात मागे पडली. आपल्या जीवनाचे स्वरूप आपल्याला समजले आहे असा दावाही आजचे आत्मचरित्र लेखक करत नाहीत. आयुष्याचा काही भाग व्यतीत केल्यानंतर एकदा मागे वळून आपण आयुष्यात काय केले हे पाहण्याचा प्रयत्न लेखक करताना दिसतात. उदाहरणार्थ ज्यांच्यामध्ये नव्यानेच शिक्षणाचा प्रसार होऊ लागला आहे अशी दलित आत्मकथने.

“एका अर्थाने आत्मचरित्रातून भूतकाळाच्या पुनर्मूल्यमापनाऐवजी वर्तमानाचाच पुनर्विचार होत असतो. आत्मचरित्रसंबंधी लेखक-वाचकात जणू असा अलिखित करारच असतो की लेखक भूतकाळाच्या आठवणी सांगत नाही; भूतकाळाविषयी ज्या वर्तमानक्षणी तो लिहित असतो, त्या क्षणापासून तो वाचकांशी बोलतो. त्यामुळे ज्या वर्तमानाच्या काठावर उभे राहून लेखक भूतकाळात डोकावत असतो, तो वर्तमान भूतकाळाहून अधिक अर्थपूर्ण ठरतो. आत्मचरित्रातून होणारी भूतकाळाची मांडणी, लिहिणाऱ्या लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वावर अवलंबून असते.”^{२५}

आत्मचरित्र लिहिण्यामागच्या प्रेरणा कोणत्या याचा विगमन पद्धतीने आढावा घेताना स. शि. भावे पुढील प्रेरणांचा उल्लेख करतात. यामध्ये मृत्यूलेख, आठवणी, प्रवास, नैमित्तिक लेखन यांसारख्या काही सांगण्याच्या ऊर्मीतून केलेल्या लेखनामागे व्यावहारिक प्रेरणा असतात. व्यावहारिकतेपेक्षा तात्त्विक प्रेरणा म्हणजे कैफियतीची प्रेरणा, याशिवाय भूतकाळपूजन किंवा स्मरणरमणीयतेची भावना ही आत्मचरित्रलेखनामागील प्रेरणा आहे. आत्मपरिक्षण, समाजविश्लेषण, जीवनाचे सम्यक् आकलन या प्रेरणांचे संतुलन निर्माण करून आत्मचरित्रलेखन करण्याचा हा प्रकार विरळा आहे. मनोधैर्य ही आत्मचरित्राला सर्वात अनुकूल प्रेरणा आहे असे भावे म्हणतात.^{२६}

आत्मचरित्र लिहायचे म्हणजे वंशावळ, जन्म-शिक्षण, कार्य यांचा अनुक्रमे आढावा घ्यायचा अशा स्वरूपाचे लेखन न करता आत्मचरित्रलेखनाच्या तंत्रातही बदल झाले. उदाहरणार्थ, विश्राम बेडेकर यांचे ‘एक झाड आणि दोन पक्षी’. यात बेडेकरांनी एक व्यक्तीच्या दोन मनांची कल्पना करून त्यातील चिंतन करणारा ‘मी’ जीवनाचा अनुभव घेणाऱ्या ‘मी’ ची जीवनकथा सांगतो आहे अशा रूपात लेखन केले आहे. म्हणूनच या आत्मचरित्राचे निवेदनही तृतीयपुरुषी आहे. तर श्री. ना. पेंडसे यांनी ‘माणूस आणि लेखक’ मध्ये आपला मित्र आपली जीवनकहाणी सांगतो आहे, अशी कल्पना करून आत्मचरित्राचे लेखन केले आहे. ह. वि. मोटे यांच्या “एक सर्वमंगल क्षिप्रा” मध्ये लेखकाचे निवेदन आणि पत्रे यातून त्यांचे व्यक्तिमत्व उलगडते.

काही आत्मचरित्रात लेखनाच्या हेतूमध्ये वेगळेपणा आलेला दिसतो. आपले सगळे वैयक्तिक

जीवन चित्रित करण्यापेक्षा ज्या गोष्टींचा त्यांच्या साहित्यनिर्मितीवर विशेष परिणाम झाला त्यांना आणि साहित्यक्षेत्रातील व्यक्ती व घटना यांना गंगाधर गाडगीळ यांनी आपल्या “एका मुंगीचे महाभारत” मध्ये स्थान दिले आहे. श्री. के. क्षीरसागर यांचे “तसबीर आणि तकदीर” हे आत्मचरित्र त्यांच्या चरित्राचा आणि साहित्याचा खुलासा करते. श्री. ना. पेंडसे यांचे आत्मचरित्रातही त्यांच्या चरित्राचा आणि साहित्याचा खुलासा होतो.

आत्मचरित्र या वाङ्मयप्रकारामध्ये असलेली लवचिकता, तरीही त्यातील प्रभावीपणा हे गुण लक्षात घेऊन आपल्या मनातील विविध विचार, खळबळ एरवी व्यक्त करू न शकणाऱ्या व्यक्तींना हा वाङ्मयप्रकार साहजिकपणेच सोपा वाटला. त्यामुळे केवळ शिक्षणक्षेत्र, राजकीय नेते, वृत्तपत्रकर्ते, लेखक यांनीच नव्हे तर लेखणी कधी हातात घेतली नाही अशा व्यक्तींनीही आठवणींच्या रूपात आपल्या आयुष्यातील प्रसंग सांगितलेले दिसतात. उदाहरणार्थ कोवाडकर य. स. यांचे “लाईन क्लिअर”, नारायण महाडिक यांचे “कैदी नं. ३१४६७”, मुळगुंद कृष्णदेव यांचे “नाचतो मी नाचतो” पंडीत ना. गो. यांचे “एस. टी. तील दिवस” यामुळे आत्मचरित्रात संख्यात्मक वाढ झाली. मात्र आपल्या जीवनात घडलेल्या घटना सांगणे म्हणजे आत्मचरित्र अशी कल्पना मनात बाळगून लेखन केल्यामुळे गुणात्मक वाढ मात्र झाली नाही.

द. भि. कुलकर्णी यांच्या मते “समकालीन आत्मचरित्र हा समकालीन वाङ्मयप्रकार आणि वाङ्मयाभिरुची यांच्याशी कमीतकमी नाते सांगणारा लेखनप्रकार आहे.”^{२७} कारण आत्मचरित्र म्हणजे “गेल्या पिढीचे आत्मकथन असते.”^{२८}

असे असले तरी आत्मचरित्रात स्वतःच्या जीवनाचे अवलोकन केलेले असते. आत्मशोध घेतलेला असतो. काही काळानंतर त्या घटनाप्रसंगाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदललेला असतो. कारण सामाजिक परिवर्तनातून लेखकाला नव्या प्रेरणा मिळतात. सामाजिक स्थित्यंतरामुळे लेखकांचे मनोव्यापारही बदलण्याची शक्यता असते. यातून आपण केले ते योग्य की अयोग्य याचा शांतपणे विचार करता येतो. त्यामुळे त्या त्या घटनांची मांडणी करताना मध्यंतरीच्या काळात विचारात काही बदल झाले असल्यास चालू काळाशी गतजीवनाचा संबंध जोडून घेता येतो. असा प्रयत्न कितीजणांनी केला आहे? स्वातंत्र्योत्तर काळात जे विविध बदल जीवनमूल्यांच्या संदर्भात घडून आले त्यांची दखल घेण्याचा किंवा स्वीकार करण्याचा प्रयत्न कितपत केला आहे? याचा विचार पुढे प्रस्तुत अभ्यासात त्या व्यक्तींच्या घरातील स्त्रियांच्या आधारे केला आहे.

इसवी सन १९४५ नंतरच्या काळात सर्व क्षेत्रात बदल झाले. त्यामुळे जीवनाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदलला. ‘आत्मचरित्र म्हणजे गेल्या पिढीचे आत्मकथन’ असे म्हटले तरी इसवी सन १९४५ नंतरचे सर्व आत्मचरित्रकार इसवी सन १९२० च्या सुमारास संस्कारक्षम वयातील असल्याचे किंवा त्यानंतरच्या म्हणजे प्रत्यक्ष कार्य करण्याच्या वयातील असल्याचे दिसतात. त्या काळात सामाजिक सुधारणांचा एक टप्पा संपलेला दिसतो. कथा, कादंबरी, नाट्य, काव्य इ. वाङ्मयप्रकारात सुधारणांचे

पडसाद दिसतात. या वाङ्मयप्रकारात तरी स्त्रियांचा सहभाग अनेक क्षेत्रात असल्याचे दिसते. प्रत्यक्षातही स्वातंत्र्यचळवळीच्या संदर्भात स्त्रियांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात दिसतो. मिठाचा सत्याग्रह, चलेजाव चळवळ यासारख्या चळवळीत स्त्रीचा प्रत्यक्ष सहभाग दिसतो. त्याचबरोबर भूमिगतांना अन्न पुरवणे, त्यांचे निरोप पोहोचवणे, पतीला स्वातंत्र्यचळवळीसाठी पूर्ण वेळ देता यावा यासाठी घराची जबाबदारी घेणे यासारखा पाठींबाही त्यांनी मागे राहून दिलेला दिसतो.

पुरुषांचीही आपल्या पत्नीकडे पाहण्याची दृष्टी बदलली. पत्नी केवळ गृहिणी न राहता सखी, सचिव बनली. घर सांभाळून स्वातंत्र्यलढ्याचे का होईना पण बाहेरचे कार्य करण्यास त्यांनी प्रोत्साहन दिलेले दिसते. अशावेळी आई म्हणजे केवळ मांगल्यमूर्ती, सतत काम करणारी, हे चित्र बदलले का? आईच्या प्रेमाकडे चिकित्सक दृष्टीने पाहिले का? आई, पत्नी यांच्या गुणदोषांची चिकित्सा केलेली आढळते का? काही प्रसंगी का होईना विचार विनिमय केला का हे तपासण्यासाठी आत्मचरित्राची मदत घ्यावीशी वाटली.

याच काळात विभक्त कुटुंबपद्धतीची सुरुवात झाली आणि व्यक्तिस्वातंत्र्याची कल्पना मूळ धरू लागली. अशा वेळी पत्नीला, तिच्या मनाला, मताला महत्त्व दिले का? की केवळ बोलण्यात, घोषणेत सुधारणा आणि स्वतःच्या वर्तनात बदल नाही असे दुटप्पी धोरण दिसते? या भूमिकेतून पत्नीच्या शिक्षणासाठी काही मदत केली की केवळ उल्लेख करून नंतर दुर्लक्ष केले? विवाहानंतर आवडीच्या क्षेत्रात या जाण्यास स्वातंत्र्य, पाठींबा दिला का? पत्नीची निवड करताना पारंपरिक कल्पनांना चिकटून केवळ बाह्य सौंदर्य, त्याग यांना महत्त्व दिले किंवा आणखी निकष लावले. आपल्याला मिळालेल्या यशाचे श्रेय घरातील स्त्रियांना दिले का? या दृष्टीने पुरुषांच्या आत्मचरित्रात स्त्रियांना कोणते स्थान मिळाले याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

“चांगल्या आत्मचरित्रात भूतकाळातील घटना जशाच्या तशा निवेदनात्मक स्वरूपात न येता वर्तमानकालीन जाणिवेच्या परिमितीतून मूल्यमापनात्मक स्वरूपात मांडल्या जातात. यामुळे अनुभवाला एकाच वेळी भूत-वर्तमानाचे दुहेरी कालिक परिमाण मिळते”^{२९} हे डॉ. अंजली सोमण यांचे मत लक्षात घेता प्रस्तुत अभ्यासासाठी समोर आलेले सर्व लेखक मागील पिढीतील असले तरी १९ व्या शतकापासून प्रबोधनयुग सुरू झाले होते. इंग्रजी शिक्षणामुळे भारतात प्रसृत झालेले नवमतवादी विचार आणि शासकीय धोरण यामुळे हिंदू कोडबिलात स्त्रीविषयक अनेक कायदे पास होत गेले. त्यात इसवी सन १८२९ चा सतीबंदीचा कायदा, इसवी सन १८५६चा विधवा पुनर्विवाह कायदा, इसवी सन १८६० ची संमतीवय दहा धरण्याची तरतूद, इसवी सन १८७२ मधील स्पेशल मॅरेज ॲक्ट, इसवी सन १८७४ मधील विवाहित स्त्रियांच्या मालमतेविषयीचा कायदा, इसवी सन १९२९ चा बालविवाह प्रतिबंध कायदा हे ठळक कायदे येतात. इसवी सन १८२९ पासून संमत झालेला स्त्रीविषयक कायदे पाहिले की तो काळ स्त्रीसुधारणाविषयक वातावरणाने भरून गेला होता, हे लक्षात येते. या वातावरणाचे आत्मचरित्रकारांवर काय परिणाम झाले, हे पाहणे आवश्यक आहे. इसवी

सन १९७५ नंतर आंतरराष्ट्रीय महिला वर्षानंतर आंतरराष्ट्रीय महिला दशक घोषित केले. स्त्रीमुक्ती चळवळ सुरु झाली होती. या घटनांचा पडसाद म्हणून आयुष्याकडे मागे वळून पाहताना गत घटनांकडे आत्मचरित्रकारांनी कोणत्या दृष्टीने पाहिले हे जाणून घेण्याची उत्सुकता वाटली.

आत्मचरित्रातून त्या व्यक्तीची मूल्यसरणी व्यक्त होते. इतर वाङ्मयप्रकारातून मूल्ये व्यक्त झाली असली तरी ती त्या व्यक्तीची मूल्ये असतीलच असे नाही. म्हणजे एखाद्या साहित्यकृतीत परंपरागत मूल्ये, परंपरागत विचारसरणी व्यक्त करणारी व्यक्ती तशी असेलच असे नाही. किंवा त्यांची पात्रे अंधश्रद्धे असतील तर लेखक अंधश्रद्धे असेलच असे नाही. आत्मचरित्रात मात्र त्या त्या व्यक्तीची मूल्ये प्रकट होतात. त्यामुळे पुरुषांनी आपल्या घरातील स्त्रियांविषयी काय म्हटले आहे हे पाहणे आवश्यक वाटेल.

आत्मचरित्रात आत्मसमर्थन, आत्मस्तुती यासारखे दोष येऊ शकतात. हे मान्य केले तरी डॉ. जान्हवी संत म्हणतात त्याप्रमाणे, “त्यामुळे मानसिक घडण कळते. जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन कळतो, संस्कार कळतात, संस्कृती कळते. व्यक्तिमत्त्व सजीवहोते. आत्मचरित्रकार प्रामाणिक असेल तर त्यात त्या त्या व्यक्तीचे दोष नि विकारांचे निवेदन ऐकूनही त्या वृद्ध व्यक्तीबद्दल घृणा वाटत नाही. उलट अधिक आपुलकी नी आदरच वाटतो.”^{३०} या सर्व कारणांमुळे पुरुषांच्या आत्मचरित्रातील स्त्रीरूपांचा अभ्यास करण्याची उत्सुकता वाटली. प्रस्तुत प्रबंधात केवळ आत्मचरित्रांचाच विचार केला आहे. आत्मचरित्रपर लेखन आणि आत्मचरित्र यांची सूची प्रबंधाच्या शेवटी जोडली आहे.

संदर्भ-सूची

- १) रा.ग. जाधव, मराठी विश्वकोश, खंड २, संपा. तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी, महाराष्ट्र साहित्य मंडळ, पृ.११
- २) धनुर्धरी, आजची आत्मचरित्रे, आलोचना, डिसें.१९७३, पृ. ४.
- ३) Sara Tulloch, (Edited), The Oxford Dictionary and Thesaurus, first edition 1991-1997, P.91
- ४) New Standard Dictionary, Volume I, P.193
- ५) Random House, Webster's College Dictionary, 1995, P.62
- ६) S.H.Steniberg, Cassell's Encyclopaedia of Literature, First Published, 1953, P.62
- ७) M.H.Abrams, A Glossary of Literary Terms, Prism Books P.V.T., L.T.D., Bangalore - 1993, (Sixth edition)
- ८) Willim Benton Publisher, Encyclopaedia Britannica, Volume 2, P.783
- ९) अंजली सोमण, गेल्या पंचवीस वर्षांतील आत्मचरित्राचा सामाजिक अभ्यास, साहित्य आणि सामाजिक संदर्भ, संपा. अंजली सोमण, प्रतिमा प्रका. १९८९, पृ. १२०
- १०) तत्रैव, पृ.१२०.
- ११) तत्रैव, पृ.१२१.
- १२) वि.भा.देशपांडे, कलावंतांची चरित्रे आत्मचरित्रे आणि रंगभूमीचा इतिहास, साहित्य आणि सामाजिक संदर्भ, उनि, पृ.११०.
- १३) व.दि. कुलकर्णी, आत्मचरित्रे माझे चरित्र-चित्र, साहित्य सूची, दिवाळी ८७, पृ.११
- १४) विलास खोले, आत्मचरित्र व चरित्र : एक चिकित्सा, साहित्य सूची, दिवाळी, ८७, पृ.१४५.
- १५) तत्रैव, पृ.१४६

- १६) चंद्रकांत बांदिवडेकर, गंगाधर गाडगीळ - व्यक्ती आणि सृष्टि, एक मुंगीचे महाभारत, संपा. प्रभा गणोरकर, पॉप्युलर प्रकाशन, पृ.५२९.
- १७) द.न.गोखले, चरित्रचिंतन, मौज प्रकाशन, २०००, पृ.९७
- १८) रा.ग. जाधव, उनि, पृ.११.
- १९) शैलजा करंदीकर, मराठी विश्वकोश, खंड ७, संपा.तर्कतीर्थ लक्ष्मण शास्त्री जोशी, महाराष्ट्र साहित्य संस्कृती मंडळ, पृ.९४१.
- २०) गो.म.कुलकर्णी, आत्मचरित्र : एक मागोवा, वाटा आणि वळणे, पॉप्युलर प्रका., तु.आ.१९७०, पृ.१४१.
- २१) गं.ब. ग्रामोपाध्ये, बलुतं आणि आत्मचरित्र काही विचार, समाजप्रबोधनपत्रिका, मे-जून १९८०, पृ.
- २२) अंजली सोमण, उनि, पृ.
- २३) गो.म.कुलकर्णी, उनि, पृ.१४५.
- २४) श्री.के.क्षीरसागर, तसवीर आणि तकदीर, पॉप्युलर प्रकाशन, १९७६, पृ.१३.
- २५) विलास खोले, आत्मचरित्रांचे आकलन : एक दिशा, महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका, दिवाळी, १९८३, पृ.९
- २६) स.शि.भावे, आत्मचरित्रांच्या प्रेरणा, महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका, दिवाळी, पृ. २१ ते २३.
- २७) द.भि.कुलकर्णी, पंचवीस वर्षातील मराठी आत्मचरित्रे, युगवाणी, जून-जुलै १९८०, पृ.६८.
- २८) तत्रैव, पृ.६८.
- २९) अंजली सोमण, मराठी भाषा आणि साहित्य, प्रतिमा प्रकाशन १९९८, पृ.८२.
- ३०) जान्हवी संत, चरित्र-आत्मचरित्र : एक वाङ्मय प्रकार, मोघे प्रकाशन, १९७०, पृ.३४.

